

TOKAT İLİ ALEVİ-BEKTAŞI İNANCINDA ZÂKİR'İN TOPLUMSAL VE İNANÇSAL ROLÜ

Talha TOPAÇ¹

ÖZ

Bu çalışmada Tokat'ta Alevi-Bektaşî inancı çerçevesinde “zâkir”in toplumsal, inançsal rolü ve günümüzde bu hizmeti aktif olarak yerine getiren kişilerin tespiti amaçlanmıştır. Çalışmada yöntem olarak alan araştırması yapılmıştır. Tokat'ın merkez ve ilçe cem evlerinde zâkirlik hizmetini yerine getiren kişiler ile yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Cem, Alevilikte en önemli dini törenin adıdır. Cem törenlerinde on iki kişi tarafından yerine getirilen birtakım hizmetler bulunmaktadır. Bu hizmetler sembolik olarak Kırklar Meclisine dayanmaktadır. Bu yüzden her hizmetin derin felsefi, toplumsal ve inançsal boyutları bulunmaktadır. Ele alınan zâkirlik hizmeti, Alevi-Bektaşî inancına ait tüm öğretî, edeb-erkân kuralları, inanç-ibadet esasları ve sosyo-kültürel yapıya dair halkı aydınlatma görevini üstlenen bir hizmettir. Bunu gerçekleştirirken de tüm olguların akılda kalıcı olması ve geleceğe rahatça aktarılması için müziği kullanır. Ayin boyunca çalgı eşliğinde nefes, deyiş, düvaz, miraçlama, semah gibi türleri icra eden, bir ozan tipine karşılık gelen zâkir, tarikat erkânı içinde gelenek aktarıcısı kimliğiyle de önemli bir yere sahiptir. Yapılan alan araştırması ve yapılandırılmış görüşmeler sonucunda Tokat'ta zâkirlik geleneğinin topluma ve inanca ait rolü, günümüzde bu geleneği devam ettiren kişiler aracılığıyla tespit edilmiş ve ortaya konmuştur.

Anahtar Sözcükler

Alevi, Bektaşî, Cem, Zâkir

ABSTRACT

In this study, it is aimed to determine the social and religious role of “zakir” within the framework of Alevi-Bektashi belief in Tokat and the people who actively perform this service today. Field research was conducted as a method in the study. Structured interviews were conducted with the people who performed the zakir service in the central and district cem houses of Tokat. Cem is the name of the most important religious ceremony in Alevism. There are some services performed by twelve

¹ Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı Yüksek, Lisans Öğrencisi, talhatopac@outlook.com

people in cem ceremonies. These services are symbolically based on the Forties Council. Therefore, every service has deep philosophical, social and religious dimensions. The dhikr service, which is discussed, is a service that undertakes the task of enlightening the public about all the teachings, etiquette-erkan rules, belief-worship principles and socio-cultural structure of Alevi-Bektashi belief. While doing this, he uses music so that all phenomena are memorable and easily transferred to the future. The zakir, corresponding to a bard type, who performs genres such as breathing, saying, duvaz, miraçlama and semah with an instrument throughout the ritual, also has an important place in the tradition as a transmitter of tradition. As a result of the field research and structured interviews, the role of the tradition of zakir in Tokat, belonging to the society and belief, has been determined and revealed by the people who continue this tradition today.

Key words

Alevi, Bektashi, Cem, Zakir

Giriş

Günümüzde “Alevî” tabiri ile adlandırılan ancak tarihin farklı dönemlerinde ve çeşitli coğrafyalarda “Şii”, “Nusayrî”, “Râfizî”, “Fâtımî”, “Tahtacı”, “Çepni” vs. isimlerle yayılan bu inanç yüzyıllarca günümüze kadar kendini taşımış ve Anadolu topraklarında İslâm’ın bir yorumu olarak varlığını sürdürmüştür. Son peygamber Hz. Muhammed ve soyunun (*ehl-i beyt*) devamını sağlayan ve Alevîlerce kutsal bir yere sahip olan Hz. Ali, bu inancın temelini oluşturur. Zira Hz. Muhammed’in kendisinden sonra yerine tayin ettiği ve ümmetinin peşinden gitmesi gerektiği rivayet olunan kişi olarak Hz. Ali, Hz. Muhammed’in hem amcasının oğlu hem de kızı Hz. Fâtımâtü’z-Zehra’nın eşidir.

Tarihi ve coğrafi konumu gereği Alevî-Bektaşî inancına mensup toplulukların yoğun olarak yaşadığı bir yerleşim bölgesi olan Tokat, aynı zamanda da bu inanç kültürü ve pratiğine bağlı olarak gelişen cem âşıklığı ve zâkirlik geleneğinin de önemli merkezlerinden biridir. Tokat yöresi Alevî-Bektaşî inancına ait toplulukların, kendi aralarında farklı isimlerle anıldıklarını ve aynı yolu farklı isimlerle sürdürdüklerini gördüğümüz bir yapıya sahiptir. Bu bağlamda Tokat ve çevresinde yaşayan, ibadet ve inanç unsurlarını bağlı oldukları ocaklara göre sürdüren Alevî-Bektaşî toplulukları üzerinde derinlemesine alan çalışması yapan Cenksu Üçer, günümüzdeki Alevi inanç ve ritüellerinin, kurulan tekke ve zaviyelerin etrafında kümelendiklerini işaret etmektedir. Üçer, *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevîlik* adlı çalışmasında şu bilgileri aktarmaktadır (Üçer 2005: 181-183):

“Kendi aralarında metbu ocak olarak bilinen ana ocak ya da baş ocaklar etrafında toplanan ve bu ana ocağın tekkesi durumunda olan ve bundan dolayı da metbu tekke olarak nitelendirilebilecek tekkeler etrafında bir yapılanma ortaya koymuşlardır. Her ne kadar resmi

olarak tekke ve zaviyeler kapatılmış olsa da tarihsel süreçte ortaya konulduğu üzere, Alevilik günümüzde de aynı şekilde gerek fiilen işler durumda olan, gerekse sadece birer ziyaretgâh konumuna taşınan tekkeler etrafında yapılanmasını kaybetmemiştir.”

Tokat Alevî-Bektaşî ocak yapılanmasını Cenksu Üçer ve Deniz Güneş'ten edindiğimiz bilgiler dahilinde şu şekilde sıralayabiliriz: Hubyar Ocağı'na bağlı olanlar (Hubyarlılar), Erdebil Ocağı'na bağlı olanlar (Erdebilliler), Keçeci Baba Ocağı'na bağlı olanlar (Keçeci Babalılar), Hacı Bektâş Ocağı'na bağlı olanlar (Alevîler-Bektâşîler). Bu isimlendirmeler, tekke ve dergâh çevresinde oluşan Alevî ocağı veya evliya olarak anılan, yol ulularına bağlanan ocaklar olarak oluşmuştur. (Güneş 2013: 149).

Alevi inanç sistemi içerisinde kültürel belleğin koruyucusu ve aktarıcısı olarak ritüel merkezli görev üstlenmiş olan birçok geleneksel ve kurumsal yapı karşımıza çıkmaktadır. Bunların başında dedelik, rehberlik, musahiplik ve zâkirlik kurumlarını sayabiliriz. Bu çalışmada zâkirlerin cem içinde veya cem dışında üstlendikleri inançsal ve toplumsal rolünü ortaya çıkarmak amaçlanmıştır. Zira Alevî-Bektaşî inancı içerisinde zâkirler birtakım önemli görevleri kendilerine sorumluluk olarak almışlardır. Bu sorumluluklarının en başında cem ibadetinde yer alan on iki posttan biri olan “Zâkir Postu” bulunmaktadır. Ritüel sırasında her hizmet ile karşılıklı iletişim halinde olan sadece iki hizmet postu vardır. Bunlardan ilki dede postu, ikincisi zâkir postudur. Cem ibadeti dışında ise zâkirler, çeşitli muhabbetlerde deyişlerle insanlara güncel ve toplumsal olguları da ele alan kişiler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu çalışmanın ana konusu Tokat Merkeze bağlı Kızılköy, Çöreğibüyük, Karakaya Köyü ve Tokat'ın ilçelerinden Almus'a bağlı Hubyar Köyü ve Gevrek Köyünde hizmet veren zâkirlerin cemlerde ve cem dışında üstlendikleri roldür. Bu bağlamda bu ilçe ve köylerde hizmet veren zâkirler ile yapılandırılmış görüşme gerçekleştirilmiştir.

1. Cem

Cemin, Arapça kökünden gelen kelime olduğunu belirten Doğan Kaplan, isim olarak bir araya gelmek, toplanmak anlamında olduğunu aktarmaktadır. “*Buyruklarda cem erkânı, kelime olarak cem, ayn-ı cem, cem'iyet, ayn-ı cem cemi'yyeti ve meydan şeklinde ifadelerle anlatılmaktadır.*” şeklinde ifade eden Doğan, *Yazılı Kaynaklarına Göre Alevîlik* adlı eserinde, cemle birlikte ve bazı buyruklarda bahsinin geçtiği “halka-i sohbet”ten şu şekilde söz etmektedir (Kaplan 2010: 260):

“Halka-i sohbet ya da sohbet halkası, taliplerin pirin huzurunda bulunmaları ve sohbetini dinlemeleridir. Şeyh Safî sohbet halkası hakkında şunları söylemiştir: Halka, evliyanın korusudur, her kim evliyanın korusuna girerse o kişi evliyanın bendelerinden olur. Yetmiş bin

hicabdan kurtulur ve hemen tecellâ-i zât hâsıl olur, gönlü gözü beşaretle dolar, muradına maksuduna vâsıl olur.”

Bu yaklaşımın tersine “cem” sözcüğünün Farsça’dan geldiğine işaret eden Esat Korkmaz, *Anadolu Aleviliği* adlı eserinde konuya farklı bir şekilde bakmaktadır. Buna göre Korkmaz, şu bilgileri sunmaktadır (Korkmaz 2008: 206).

“İran söylencelerinde içkiyi (şarabı) bulan, içkili toplantıları düzenleyen Kisra’nın (şahın, padişahın) adıdır. İran’ın eski Zerdüşî dininde, şarabı bulan, içkili toplantıları düzenleyen, bu geleneği kuran padişahın adına belli aylarda törenler düzenlenir, söyleşiler sürdürülür, içki içilir, çalgı çalınır, şiir okunur, oyun oynanırdı. Bütün amaç Cem denen padişahı anmak, ona saygı göstermek, onun bulduğu şarabı içip gönül eğlendirmek, kutsallaştırmaktı. Bu törene yine İran diliyle ‘âyi-i cem’ denirdi. Cem’i anma, onu kutlama, onun adına içkili, çalgılı, söyleşili toplantılar düzenleme gibi anlamlara gelir.”

John Kingsley Birge, *Bektâşîlik Tarihi* adlı kitabında cemin oluşumu ve cem içerisinde kadının yeri hakkında şu bilgileri vermektedir (Birge 1991: 236):

“Göçebe Türk için ayin-i cem, şaman ibadetindeki *sığır*, *şölen*, ve *yuğ*’da kendini modelini bulmuş olabilir, yalnızca kısmen Hıristiyanlaşmış yerli Anadolu’lu için bu *Cemaat Ayini*’nin açık bir gelişimi olarak görülmüş olabilir. Kadınların kabul edildiği toplumsal özgürlük hem İslâm öncesi Türk toplumsal ananesinde hem de Hıristiyan uygulamasından gelmiş olabilir.”

“Törenin erkânı”, Safeviler döneminde, muhtemel olarak Şah İsmail zamanında kurallaşmıştı (Melikoff 2007: 17).

Alevî-Bektâşî inancı çerçevesinde yerine getirilen cemlerde, önemli olan On İki Hizmet’in yürümesi ve belirli düzen içerisinde cemin birleşmesi diye tabir edilen, ceme katılan cemaatin birbiriyle olan rızalığı ön plandadır. Bahsi geçen On İki Hizmet ve sahipleri yalnızca temsili olarak o posta oturmaktadır. Kimse o postun sahibi değildir. Her şey hizmet² için ve miraçtaki Kırkların yeryüzündeki devamı olarak yapılır.

Görüldüğü üzere cemin, yani Alevî inancına bağlı cemaatin bir araya geldiği dini toplantılar, göçebe Türklerden Orta Asya inançlarına, “yuğ” törenlerinden Hıristiyan adetlerine kadar farklı kökenlere sahip olma fikri ile günümüze kadar yaşamış ve yaşatılmıştır. Ancak cem ibadetinin en net sembolik ifadesi, Hz. Ali yönetiminde “Kırklar meclisi”³ ile yapılan gizli bir toplantının günümüzdeki tezahürü olduğu karşımıza çıkmaktadır.

Alevi cemlerinde bulunanlar, mezheplerini İmam Cafer’e bağlayarak: “Biz Caferiyiz!” derler. Anadolu’daki Alevîleri de genelleme yaparak bu tanımın içerisine

² “Hizmet, Alevî inanç sistemi içerisinde cem veya inanç merkezli herhangi bir ritüelin tamamının, bir bütün olarak icrasında, belirli bir sıralama içerisinde aşamalı ve periyodik olarak ritüelin parçaları halinde gerçekleştirilen uygulamalara verilen addır.” (Akın 2017: 92).

³ Detaylı bilgi için bkz. Bülent Akın, 2020: Mitten Tasavvufa Alevi Ritüellerinin Sır Dili Kırklar, 1. Basım, Kitabevi Yayınları, s. 193

alan Birdoğan, cemlerde sevginin egemen olduğunu, insanın kişiliğini, benliğini ve düşüncesini kutsal saymak gerektiğini ifade etmektedir. İnsan benliği ve bu benliği anlatmaya yarayan sözlere “nefes” dendiğini ve nefesin de kutsal sayıldığını dile getirmektedir. Zâkirler tarafından seslendirilen nefeslerde, cemlerde görülen “mahkeme”, “içki”, “söyleşmeler” ve sonunda kişilerin birbirleriyle kaynaşıp “sen-ben” sorunlarını ortadan kaldırmalarını konu alan bu yaklaşımları, *Anadolunun Gizli Kültürü Alevîlik* adlı kitabında, Şah Hatayî'nin bir nefesi ile örneklendirmiştir (Birdoğan 2006: 424-425).

Yapılan cem ibadetlerinden başlıca iki tanesi dini bir gereklilik olarak yerine getirilen ayinlerdir. Bunlar, İkrâr verme (Nasip alma) cemi ve Görgü cemi'dir. Bunlardan birincisini Ethem Rûhi Fığlalı, *Türkiye'de Alevîlik-Bektâşîlik* adlı eserinde, Köy Bektâşîlerinde, Kızılbâş-Alevîlerde musâhibi ile birlikte bir çiftin, dolayısıyla karı-koca dört kişilik iki çiftin, erkâna girmesi için yapıldığı şeklinde aktarmaktadır. Görgü cemi ise bütün Anadolu Alevî zümreleri için en önemli dini törendir. Genellikle her yıl kış aylarında yapılır. Bu ayinde “On İki Hizmet” yerine getirilir. Ayinde birbirlerinden şikâyeti olanlar yahut küs ve kavgalı olanlar barıştırılır. Görgüden geçenler, daha önce işledikleri kusuru bir daha tekrarlamamak üzere tövbe ederler (Fığlalı 2006: 269).

Alevîlik-Bektâşîlik inançlarının ve uygulamalarının asıl hayata geçirildiği alanların başında görgü cemleri gelir. Görgü cemlerindeki hizmetlerin işleyiş sırası Kırkların yürümesine kadar aynıdır (Güneş 2013: 124).

Görgü cemlerinde hizmet sahipleri olarak dede, rehber, zâkir, delilci (çerağcı), süpürgeci, kapıcı, sâki vb. gibi adlar alan bu görevli kişiler dışında hiç kimse ilgili hizmetlere müdahale edemez. Kuşkusuz bu görev dağılımı içinde zâkirin, icracı kimliğinden dolayı özel bir konumu vardır. Birdoğan (2006: 403)'a göre, zâkirler, Dede ile birlikte cemin akışını sağlamakla yükümlüdür. Zâkir, cemdeki oturuş düzenine göre, dede ve rehberin hemen ardından gelmektedir (Satır 2016: 1344) Cemde on iki hizmetin çok iyi belirlenip işlerlik kazandırılması önemlidir. Zira aksi giden ve tam yerine getirilemeyen hizmetler, cemin yürümesinde aksaklığa sebep olabilir. Bölge ve yerlere göre değişen on iki hizmet uygulaması ve isimlendirilmeleri vardır (Güneş 2013: 127). Ancak Alevi toplumu içerisinde bu gibi durumlar “yol bir süre bin bir” ifadesi ile dile getirilmektedir.

2. Zâkir

Alevî-Bektâşî zümrelerinde saz çalıp şiir söyleyen ve şiirlerini büyük oranda cem törenlerinde icra edenlere zâkir ya da kamber denmektedir (Akın 2016). Kimi

yörelerde, âşık, âşık baba⁴, ozan, güvende⁵, sazandar⁶, gibi farklı isimlere sahip olan zâkiri, Anadolu Alevî geleneğinde cem ayini boyunca çalgısıyla, gerek kendi gerek usta malı nefes, deyiş, düvaz, semah, miraçlama gibi türleri icra eden bir kişilik olarak tanımlamak mümkündür. Birdoğan (2006: 397)'a göre, “törenin evrelerine göre çalıp söyleyen” anlamına gelen zâkirliğin Bektâşîlikten Alevîliğe geçmiş olma ihtimali yüksektir. Önceleri Halvetî, Celvetî, Sa'di, Rufaî gibi tarikatlarda yaygın olarak kullanılan bu kavramın da Bektâşîliğe sonradan geçtiği öngörülür (Satır 2016: 1341).

Zâkir, etimolojik olarak zikir kelimesinden türemiştir. Sözlük anlamı olarak “bir şeyi anmak, hatırlamak” olan bu kavram (zikr) dini literatürde, dil veya kalp yoluyla “Allah'ı anmak ve unutmamak suretiyle gafletten ve isyandan kurtuluş” anlamında kullanılmaktadır (Öngören 2013: 209).

Kamberlik ya da zâkirlik geleneğinin en iyi takip edilebileceği alanların başında cem törenleri gelmektedir. Cem törenlerinin zâkirsiz yürütülebilmesi mümkün değildir. Dedenin gülbankları ve duaları kadar zâkirin nefeslerinin ve deyişlerinin de cemin sürülmesinde önemli bir yeri vardır. Neredeyse zâkir, cem için dede kadar ehemmiyete sahiptir. Onun sazı ve deyişi olmadığı takdirde cemin ilerleyebilmesi mümkün değildir.

Nejat Birdoğan, cemde saz çalan âşıkların atalarını irdelemeye başlarken “Dede Korkut”, “ozan” ve “baksı”dan söz etmektedir. Asya geleneklerindeki *ozan* ve *baksı*dan bahseden Birdoğan, âşık tabirinin ise Timur döneminde, Müslüman bir terime bırakılması olarak nitelendirmekte ve adı geçen eserinde şu bilgileri vermektedir (Birdoğan 2006: 411):

“Hazar ötesi Türkmenlerinde, iki telli tamburalar ile koşuklar okuyan halk ozanı anlamında Baksı kullanılmıştır. Bunlara bu Türkmenler ‘âşık’ da demektirler. Görevleri, Türkmen oymakları içinde özellikle kış geceleri koşuklar, Mahdum Kulu şiirleri, Sayad ile Hemra, Köroğlu, Ahmed ve Yusuf gibi halk öyküleri okumaktadır. Böylece ‘baksı’ sözcüğü, eski ‘carcı türkücü’ sözcüğünün yerini almıştır.”

Melih Duygulu, tarikatların yaygınlaşmasıyla bu âşıkların bir mürşide bağlanma ihtiyacı duyduklarını ifade etmektedir. Âşıkların Alevî-Bektâşî toplumu içerisinde saygın bir yere oturtulduğuna dikkat çeker ve *Alevî-Bektâşî Müziğinde Deyişler* adlı kitabında şu bilgileri verir (Duygulu 1997: 14-15):

⁴ Sivas, Tokat, Çorum ve Ankara Alevîlerinin kullandığı bir terimdir (Birdoğan 2006: 398).

⁵ Güvende; Farsça “güyende”den dilimize geçmiştir. “Guy” söyleyen, “guyende” ise, çoğulu olan söyleyenler anlamındadır. Tahtacılar, Abdal Musa tekkesinde yaygın olarak kullanılan bir terimdir. Ancak bu kavram Balıkesir-Çanakkale bölgesindeki zeybek türevi bir dans türü olan “Güvende” ile karıştırılmamalıdır. Kimi Alevî topluluklarında saz çalmadan söyleyenlere de bu ad verilmektedir (Birdoğan 2006: 398).

⁶ Sazandar; Ege Tahtacılarında (Yanyatırlar ve Timur Beyliler) ve Tunceli Sarı Saltıklılarda kullanılan bir terimdir. Saz icracısı anlamındaki “sazende” kelimesinin bu yörelerde “sazandar”a dönüşmüş olması muhtemeldir (Birdoğan 2006: 198).

“Elinde bağlama ile Dede Korkut geleneğini sürdüren âşıklar; Alevî-Bektâşî felsefesini benimsedikçe toplumun daha çok dikkatini çekmeye başladılar. Eski geleneklerinde de ellerinde kopuzu âyinlerini yöneten ve yönlendiren bu kişilere yabancı gözüyle bakmayan Alevîler, kısa zamanda âşıklara ve onların deyişlerine kutsal bir kimlik kazandırdılar. Ateşin etrafında dans edip şarkı söyleyen şamanın elinde de bağlamaya benzeyen ve *kopuz* adı verilen çalgı vardı. O da kutsal sayılan olaylar etrafında tıpkı âşıklar gibi manzumeler söylüyordu. İşte Alevî-Bektâşî topluluğu içinde âşıkların nüfuz elde etmesi bu nedenlerle daha kolay gerçekleşmiştir.”

Alevî inanç geleneği içinde iki tip zâkir profilinden söz edilmektedir. Bunlardan ilki, kendi demelerini, eserlerini üreten âşık tipine karşılık gelirken bir diğeri yalnızca usta malı eserleri icra eden zâkir profilini temsil etmektedir. Ancak her ikisi de Alevî inanç sistemine ait metinleri her dönem yeniden inşa ederek icra ortamının şekillenmesinde önemli bir yol oynamaktadır (Ersal 2009: 189).

Alevî-Bektâşî geleneğinde zâkirliğin teolojik temeli İmam Cafer Sadık’a dayanmaktadır.⁷ Her ne kadar bazı kaynaklar Hünkâr Hacı Bektaş’ın imamlık görevi verdiği Abdülsemed’i işaret etse de *İmam Cafer Buyruğu*⁸’nda bir bölümün zâkirliğe ayrılmış olması kaynağın bağlantısını güçlü kılar (Doğan 1998: 142).

Anadolu Alevîliği geleneğinde zâkir, sözlü kültüre bağlı olarak gelişen inanç geleneğinin önemli bir aktarıcısıdır. Dönmez (2010: 35)’in deyişiyle zâkir, gösterdiği müziksel performansla Alevî sözlü kültürünü bellekte tutmakla yükümlüdür. Erol (2009: 107)’a göre zâkir, anımsadığı olaylar zincirini belirli bir tarzda düzenleyen değil, topluluğun anımsadığı geleneksel bilgiyi yine topluluğun bildiği belli anlatım kalıpları ile ifade eden bir kişidir. Kendi meramını değil, kendisi dâhil topluluğun alıştığı, beklediği geleneksel olanı aktarır.

Zâkirin, inanç pratiklerini uyguladığı ve hizmetin düzenli akışını sağlaması bakımından anlam kazandığı en önemli mekân cem evidir. Buranın dışında yapılan sohbetlerde de zâkir baş köşeyi alır. Cem’in başında veya sonunda yapılan muhabbetlerin kaynağında yine zâkirin çalıp okuduğu deyişler ve o deyişin manası üzerine kurulan sohbetler vardır. Cemde, on iki postun sahibinden biri olan zâkirden çok şey beklenir. Yalnız saz çalıp deyiş okumakla zâkir olunmaz. Kutsal sayılan bu postun sahibi hizmet sahibine yönelik üzerine alması gereken sorumluluğun farkında olması ve toplum içinde de bu çizgide hareket etmesi gerekir. İnanca yönelik tüm incelikleri

⁷ İmam Cafer Sadık, dini konularda olduğu kadar matematik kimya ve astronomi alanında da ün yapmış bir âlimdir. Bu anlamda zâkirler, İmam Cafer’i ilim-irfan kaynağı olarak görmektedir.

⁸ İmam Cafer Buyruğu, Alevîliğin söylencelerini, törenlerini, ilkelerini içeren bir kitaptır. Detaylı bilgi için bkz. Fuat Bozkurt, 2018: Buyruk İmam Cafer-i Sadık Buyruğu, 5. Basım, Salon Yayınları.

bilmesi ve cemin hizmet sırasına göre yapması gerekenlerin dışında, bahsi geçen sıranın şekillenmesi ve düzenini sağlaması bakımından da misyonu büyük bir kişiliktir (Güneş 2013: 166).

Bu durumu açıklayan başka bir araştırmacıya göre ise zâkir, icrasını ritüel bağlamında gerçekleştirdiğini ve bu sayede ilgili ritüelin yapısal parçalarının anlamlandırılmasını sağlayarak kültürel bellekte kaydedilmesini ve kuşaklar arası aktarımını sağlamaktadır (Akın 2019: 102). Alevi inancı içerisinde zâkirin icra ettiği metinlerin Tanrı sözü olarak kabul görmesi ve yine zâkirin peygambere vahiy getiren Cebrail ile eş tutulması, onun doğrudan kutsal belleğin temsilcisi olarak kabul edildiğinin gösterir. Zâkirler, irtical kabiliyetine sahip olanlar başta olmak üzere, inanç içerisinde kutsalı aktaran birer ulak olarak görürler. Zâkirin sözü, “Hakk’ın sözü”dür ve onun icra ettiği metinler “Kur’an” olarak kabul edilir (Ersal 2019: 34-39).

Gürani Doğan bu doğrultuda yayınlamış olduğu *Alevîlikte Ön Bilgiler ve Cem-Zâkirlik* adlı çalışmasında, zâkirde olması gereken özellikleri şu şekilde aktarmaktadır (Doğan 1998: 142):

“Zâkir olmak isteyenlerde bazı aranılan özellikler vardır. Müsâhibi olması gerekir, yani ikrâr vermiş olmalıdır. İkrâr vermiş olmak; Allah’a kul, Muhammed’e ümmet, Ali’ye talib, On İki İmam’a bende olmak demektir. Müsâhiblik, aynı zamanda Alevîliğe giriştir ve öylelikle olgun, engin, kâmil insan olunur. Ayrıca ahlâk kurallarına uymalı; eline-beline-diline sahip olacağına söz vermelidir. Müsâhipli olan zâkir, dinî itikati sağlam, Allah-Muhammed-Ali adına bende olan, onları zikreden, hareket, tavır ve bilgisi ile çevresindekilere örnek olan kişi olmalıdır.”

Cem âşığı ve Alevî ozan gibi eş anlamlarla anılan zâkirliği, âşıklık geleneğinin bir uzantısı olarak ele almak kaçınılmazdır (Satır 2016: 1341). Âşıklık zamanla seküler bir yapı kazansa da kökeninde yatan dini temelleri muhafaza etmiştir. Dini metinleri icra eden âşıklar, kendilerini diğer tip saz şairi âşıklardan ayırmak için yeri geldiğinde bâdeli âşık, hak âşığı gibi isimleri tercih etmiş, ürettiği eserlere “ilâhî, deme, nefes, deyiş” demiş, mahlaslarının başına “kul, sultan, abdal, pir” gibi nitelemeleri eklemiştir (Artun 2009: 3). Cem âşığı olarak anılan zâkirler de bu tanıma uygun bir nitelik gösterir. Tüm zâkirler Alevî inanç sisteminde Köprülü (2004: 163)’nün deyimiyle “ilham kaynakları daima ilâhî olan” bâdeli birer Hak âşıklarıdır.

İskender Korkmaz, zâkirlik geleneğinin âşıklık geleneğinden farklarını dile getirdiği makalesinde âşıkların usta-çırak ilişkisi içinde yetiştiğini ancak zâkirlerin cem içerisinde canlı gösterim ile yüz yüze bir ortamda yetiştiğini söyler. Aynı zamanda zâkirlerin icralarını cem içerisinde gerçekleştirdiğini âşıkların ise âşık kahvehaneleri ve

dost meclisleri gibi ortamlarda icrada bulduklarını da ikisi arasındaki farklardan olarak söyler (Korkmaz 2018: 129).

Âşıklar ile zâkirlerin yetişme tarzı farklılıklarını dile getiren Bülent Akın ise, her iki gelenekte de usta-çırak ilişkisi olduğunu ifade ettiği makalesinde şu bilgileri vermektedir (Akın 2019: 98):

“Alevi cem zâkirlerinin yetişme tarzları ile âşıkların yetişme tarzları arasında da birtakım farklılıklar mevcuttur. Bu farklılıkların başında, zâkirlerin ritüel içerisinde ve ritüel odaklı yetiştirilmeleri gelir. Zâkir adayı, küçük yaşlardan itibaren mensup olduğu ocağın post sahibi dedesinin ya da zâkirinin yanında, o ocağın mahsus ezgi kalıpları ile icra edilen geleneksel ocak repertuarını öğrenmeye başlar. Katıldığı ritüellerde icra edilen manzumeleri saz eşliğinde ezgisiyle birlikte ezber etmeye başlar... Her iki gelenekte de usta-çırak ilişkisi vardır. Ancak zâkirlik geleneğinde çırak, geleneği yalnızca ustasından öğrenmez. Aynı zamanda ritüeldeki icra sırasında, icra anını yaşayarak öğrenir.”

Zâkirlerin cemlerde okudukları eserlerin çoğu, halk dilinde “Yedi Ulu Ozan⁹” olarak niteledikleri âşıklara aittir. Bu “yedi ozan” gerek yaşam şekilleri gerekse günümüze bıraktıklarıyla adeta kutsal sayılmışlardır (Güneş 2013: 145).

Zâkirler, tarih boyunca dini temaların yanı sıra sosyal ve siyasal konularda da eserler vermişlerdir. Özellikle Alevi cemlerinin girişinde, deyiş ve nefeslerin icra edildiği bölüm için kullanılan “muhabbet” adı verilen toplantı ve meclislerde dini konular dışında eserler okunmaktadır. Bu muhabbetler genel olarak bilgi aktarımı özelliğini barındırır. Urum Ulaş Özdemir, muhabbetlerde günlük yaşama dair her konuda eserlerin seslendirildiği söylemektedir (Özdemir 2015: 83)

Cem ritüeli içinde ve dışında yapılan muhabbetlerle ilgili olarak Artun şunları açıklar (Artun 1999):

“Alevi âşıkların yetişmelerinde Ayin-i Cemlere katılmalarının ve Alevi-Bektaşî şiir örneklerini dinleyerek ilk bilgileri almalarının rolü büyüktür. Ayin-i Cemlerin başlamasından önce “muhabbet” deyişlerinin söylendiği ya da âşıkların kendi deyişlerini okudukları bir bölüm vardır. Deyişlerin yanı sıra bu bölümde sohbetler de yapılmaktadır. (...) Ayrıca bazı yörelerde âşıklar Ayin-i Cemlerin dışında da bir araya gelmektedirler. Bunlar; düğünler, kına geceleri ve köye misafir geldiği zaman olmaktadır. Bunun yanı sıra ‘Balım Sultan Muhabbeti’ dedikleri bir toplantı da vardır. (...) Alevi âşıklar cem evlerinde düğünlerde, Hacı Bektaş-ı Veli törenlerinde, Görgü Cemlerinde, Balım Sultan muhabbetlerinde bir araya gelerek geleneği sürdürürler. Anadolu Aleviliği, yaşama biçimi olarak bir felsefe, duygu biçimi olarak bir inanç olma özelliği taşır.”

⁹ Alevî-Bektâşî inancında kutsal bir yere sahip olan “Yedi Ulu Ozan”lar sırasıyla: Seyyid İmameddin Nesimî (14. Yy), Hataî (15. Yy), Fuzulî (15. Yy), Yeminî (15. Yy), Viranî (16. Yy), Pir Sultan Abdal (16. Yy), Kul Himmet (16. Yy). Detaylı bilgi için bkz. Süleyman Zaman, 2018: Yedi Ulu Ozan, 2. Basım, Can Yayınları.

3. Tokat'ta Zâkirlerin Toplumsal ve İnançsal Rolü

Hubyar ocağına bağlı hem dede hem zâkir olan Âşık Alican Yıldırım ile yaptığımız kişisel görüşmede Yıldırım, bir zâkirin toplumsal ve inançsal rolleri ile ilgili şu ifadelerde bulunmuştur (Yıldırım 2021):

“Cem içerisindeki görevleri, ceme hazırlık aşamasında, toplumun tamamen gelip hizmete hazır duruma gelene kadar üç beyiti okuyup deste bağlaması, ceme insanların dikkatlerini ve konsantrelerinin bağlamasını sağlar. Aksi halde orada kalabalık bir topluluk olduğu için insanlar kendi aralarında farklı farklı bir muhabbetlere konuşmalara başlarlar. Zâkir böyle bir ortamın başlamasını önler. Herkesin ceme ve okunan ayetlere/deyişlere odaklanmasını sağlar. Âşık, cemin en az dörtte üçü denebilecek kadar hizmeti ile geçer. Cemde en büyük gayret, en büyük hizmet, en büyük çaba âşıkların elinde olur. İyi bir insanın eylemiyle söylemi bir olması lazım. Özü sözü bir olması lazım. Dolayısıyla bir inançsal boyutta, inançsal hizmette topluma hep güzel şeyler vermeye çalışan zâkir, günlük yaşantısında da her şeyiyle topluma örnek olmalı. Sevmeli herkesi, her şeyi. Özünde sevmeli herkesi. İnsanı sevmeli, doğayı sevmeli hatta ve hatta kendisini sevmeyeni de sevmeli. Eğer biri tarafından sevilmediğini hissederse önce kendi özünü dara çeker, benden mi kaynaklanıyor diyerek. Kendinden kaynaklandığını hissederse gider gönül alır. Bunları en iyi uygulaması gereken, en iyi dikkat etmesi gereken zâkirler ve dedelerdir. Zâkirler topluma örnek olmalıdır. Hizmet ederken insanlara neler söylüyorsak, neler öğütüyorsak onları önce biz zâkirler uygulamalıyız.”

Âşık Alican Yıldırım, bu açıklamasında bir zâkirin cem ibadeti içerisinde düzeni sağlayan bir görev üstlendiği belirtmektedir. Bu bağlamda cemde oluşabilecek türlü aksaklıklara zâkir mani olmaktadır. Cem ibadeti dışında ise zâkirleri topluma örnek olması gereken kişiler olarak, icrasını gerçekleştirdiği deyişlerdeki yol kurallarına ve nasihatlere herkesten önce kendisinin uyararak topluma karşı bir rol-model olması gerektiğini görmekteyiz.

Tokat Merkeze bağlı Çöreğibüyük Köyünde zâkirlik yapan, Kul Himmet Ocağı'na bağlı Şenol Dünder, bir zâkirin inanç içerisindeki görevi ve onun normal bir insandan farkını şu ifadelerle dile getirmiştir (Dünder 2021):

“Zâkirin inanç içerisindeki en önemli rolü on iki hizmeti sırasıyla takip etmek, onları uygulamaktır. Toplum açısından ise her zaman topluma örnek olmalıdır. Küçük bir yanlış dahi yapsan, “ya sen utanmıyor musun?” derler. Bu yüzden her şeye dikkat etmelidir, toplumun önünde olduğu için. Normal bir vatandaş bir cezalıysa biz zâkirler elli cezalı oluruz.”

Zâkirler üstlendikleri inançsal rol gereği toplum tarafından hatası kabul edilmeyecek derecede dikkat gerektiren bir konuma sahiptir. Zâkir başlığında da değindiğimiz gibi cemde dededen sonra gelen ikinci önemli şahsiyet zâkirdir. Bu açıdan Alevi toplumu içerisinde zâkirlere her zaman saygı ve hürmetle bakıldığı görüşmelerimizden çıkan sonuçlardan bir tanesidir.

Keçeci Baba Ocağı'na bağlı Kızıl Köyünde zâkirlik yapan Ceyhun Safa ise konu hakkında şu ifadelerde bulunmuştur (Safa 2021):

“Zâkirin en asıl görevi on iki hizmet'in yürütülmesine katkıda bulunmaktır. Cemlerde zâkir söylediği deyişlerle tabiri caizse bir kapı açar, dede bu kapıyı tamamlar. Kısacası zâkir cemlerde her konu ve duruma uygun deyişler icra ederek hizmette bulunur. İlk önce her ne iş yapıyorsan yap o işi layıkıyla yapmalısın. Zâkirlerde hareketleriyle, konuşmalarıyla insanlara örnek olmak zorundadır. Cem dışında da cem içinde de özünü her daim dara çekmeli, vicdanının sesine uyarak hareket etmelidir.”

Safa'nın açıklamasından anlaşılacağı üzere zâkirler, cem ibadeti içerisinde dede ile karşılıklı olarak birbirlerini tamamlayan bir özelliğe sahiptir. Alevi felsefesinin bir ifadesi olan “ her ne ararsan kendinde ara” olgusu, tüm Alevi toplumunda olduğu gibi zâkirlerde de dikkat edilmesi gereken hususlardan biridir.

Tokat'ın Almus ilçesine bağlı Gevrek Köyünden İbrahim Şahin ile yaptığımız görüşmede kendisinin Şah İsmail Hataî Ocağı'na bağlı olduğunu, çeşitli cem evlerinde - daha çok Turhal Ray Mahallesi Cemevi'nde, burada ikamet ettiği için- ve yurt dışı çeşitli ülkelerde bulunan derneklerde hem dedelik hem de zâkirlik yaptığını söylemektedir. Şahin ise açıklamasında şu ifadeleri kullanmıştır (Şahin 2021):

“Zâkirin ibadette asıl rolü on iki hizmeti yürütmektir. Deyişleri, duvazları, mersiyeleeri yerli yerince okur. Mesela mersiye ne zaman söylenir, Cuma akşamları. Perşembe akşamına biz Cuma akşamı deriz. O gün cemde üç tane mersiye söylemesi gerekir. Üç tane en az duvaz imam söylemelidir. Üç tane deyiş söylemesi gerekir. Bunlar zâkirin görevleridir.”

Bir zâkirin toplumsal görevlerini ise şöyle açıklamaktadır:

“Öncelikle eline, beline, diline, aşına, eşine, işine ve doğruluğuna sadık olması gerekir. Bunları yerine getirmek zâkirin toplum içindeki görevidir.”

Şahin'in ifadesinden bir zâkirin cem ibadetine hizmetlerin yerine getirilmesi konusunda sorumluluklarının olduğunu, hangi günlerde ve nerede, ne zaman, ne okuması gerektiğini bilmesinin önemli bir görev olduğu görmekteyiz.

Karakaya Köyünden Hubyar Ocağı'na bağlı İbrahim Doğan, çeşitli cem evlerinde zâkirlik hizmetini yerine getirmektedir. Zâkir'in toplumsal ve inançsal görevlerini şu ifadelerle dile getirmiştir (Doğan 2021):

“Zâkir bu yolu, on iki hizmeti yürütür. Muhabbetlere göre, oradaki ortama göre deyiş söyler. Zâkirin görevleri bunlardır, o yolu sürendir. İnsanların bir ismi vardır, benim ismim İbrahim Doğan, esnaf oldum iki tane oldu ismim, zâkir oldum üç tane oldu ismim. El bir hata yapar, bir hatası olur. Ben bir hata yaparsam benim hatam üç olur. Zâkirin hatası daha büyük olur. Çünkü zâkir veya dede bunlar toplumun önderi olan kişilerdir. Nasıl bir öğretmen, öğrencilerine örnek olması gerekiyor, zâkirde topluma örnek olmak zorundadır. Buna göre de hareket etmelidir.”

Doğan'ın açıklamasında da yukarıdakilere benzer ifadeleri görmekteyiz. Çekenli İş Merkezi'nde bir dükkânı olan Doğan, esnaflığın kendisine yeni bir sorumluluk verdiği gibi zâkirliğinde kendisine getirdiği sorumlulukların farkında olduğunu söylemektedir. Dedelik ve zâkirliği topluma bir önder olarak görmekte, cemlerde ve özellikle de muhabbetlerde insanların sorunlarına nasihat niteliğinde deyişlerle yol göstericilik yaptığını söylemektedir.

Sonuç

Bir zâkirin, Alevi inancının uygulamalarını ve bu uygulamaların düzenli akışını sağlayıp anlam kazandığı en önemli yer cem evidir. Cem dışında yapılan sohbetlerde de zâkirler her zaman baş köşeyi alırlar. Cem dışında yapılan muhabbetlerin kaynağında yine zâkirin okuduğu deyişlerin üzerinden yapılan sohbetler vardır. Alevi toplumu içerisinde zâkirlerden çok şey beklenir. Yalnız saz çalmasını bilmekle ve deyişler okumakla zâkir olunmaz. Cemde bir postu bulan zâkirin bu postun kutsallığına yönelik üzerine alması gereken sorumluluğun farkında olması ve toplum içerisinde de bu bilinçle hareket etmesi gerekmektedir.

Alevi kültürünün aktarımının ve güncellenerek devamlılığının sağlanmasında zâkirlerin birinci derecede görev üstlendiği, toplumsal ve inançsal kimliğin inşasında ve korunmasında en az dedeler kadar önemli ve etkili olduğu tespit edilmiştir. Alevi toplumu zâkire kutsal bir misyon yüklemiştir. Zâkire yüklenen bu kutsallığın arka planında, onun icrasını gerçekleştirdiği ve bu toplum tarafından kutsal kabul edilen kişi ve kişilerin etkisi de büyüktür. Zâkirler, Alevi inancında sıradan icracı olarak değil, Hak kelamını aktaran kişiler olarak kabul görmüşlerdir. Bu bağlamda o her zaman sazı ve sözü ile dikkatle dinlenen bir kişi olmuştur.

Yapılan görüşmeler sonucunda zâkirin toplumsal açıdan insanlara her hareketi ile örnek olması gereken bir kişi olduğu, bilgi ve becerisi ile topluma yol gösterebilecek olgunlukta olması gerektiği tespit edilmiştir. Zira bu toplum içerisinde her dileyen zâkir olamamıştır. Zâkir olabilmek için bu yola gerçek anlamda baş koymak, insanları etkileyebilme yeteneğine sahip olmak, yıllarca cem ibadeti içerisinde görerek ve dinleyerek yetişmek ve bilgisi ile toplumu aydınlatabilecek donanımda olmasının da bir zorunluluk olduğu anlaşılmıştır.

Cem ibadeti içerisinde dededen sonra en önemli kişi zâkirdir. Öyle ki zâkir olmadan cem ibadeti yerine getirilemez ancak dede olmadan da cem yürütülebilmektedir. Görüşme yapılan kişiler bunun örneklerini gördüklerini söylemişlerdir. Zâkir, bir cemi hem dedelik hem de zâkirlik yaparak yürütebilecek

donanıma sahiptir, ancak saz çalmasını bilmeyen bir dede zâkirlik hizmetini yerine getiremeyeceği için cem ibadeti gerçekleştirilemeyecektir. Bu anlamda zâkirin ve zâkirlik geleneğinin Alevi inancı ve süreğinin olmazsa olmaz bir yapı taşı olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynakça

AKIN, Bülent (2016). *Zâkirlik Geleneğinin Değişen Yaratım ve İcra Ortamı Zâkirlikten Âşıklığa Âşık Niyazi*. Ankara: Barış Kitap.

AKIN, Bülent (2019). “Kültürel Belleğin Kutsal Taşıyıcıları: Alevi Cem Zâkirleri”. *Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*. S. 3, 93-107.

ARTUN, Erman (1999). *Alevi Bektaşî Edebiyatına Genel Bakış*. 2000’e Girenken Medyadaki Dilimiz ve Halk Ozanları Sempozyumu. Ankara.

ARTUN, Erman (2009). *Âşıklık Geleneği ve Âşık Edebiyatı*. İstanbul: Kitabevi.

BİRDOĞAN, Nejat (2006). *Anadolu’nun Gizli Kültürü Alevilik* (5. bs.). İstanbul: Kaynak Yayınları.

BİRGE, J. K. (1991). *Bektaşîlik Tarihi* (The Bektashi order of dervishes) (1. bs.). İstanbul: Ant Yayınları.

Doğan, Gürani (1998). *Alevilik’te Ön Bilgiler ve Cem, Zâkirlik*. İstanbul: Can Yayınları.

DOĞAN, İbrahim (2021) Kişisel Görüşme.

DÖNMEZ, B. Mustan (2010). “Törenselleşen (Cem) ve Dünyasal Türk Halk Müziği Performansı İçinde Âşıklık Geleneğinin Konumu”, *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 34, Cilt 1, ss. 33-37.

DUYGULU, Melih (1997). *Alevî-Bektaşî Müziğinde Deyişler*. İstanbul: Sistem Ofset.

DÜNDAR, Şenol (2021) Kişisel Görüşme.

EROL, Ayhan (2009). *Müzik Üzerine Düşünmek*. İstanbul: Pan Yayıncılık

ERSAL, Mehmet (2009). “Alevi Cem Zâkirliği: Battal Dalkılıç Örneği”. *Alevilik-Bektaşîlik Araştırmaları Dergisi*. S. 1, 188-207.

ERSAL, Mehmet (2019). *Alevî Cem Zâkirliği*. Ankara: Barış Kitap.

FIĞLALI, E. Ruhi (2006). *Türkiye’de Alevilik-Bektaşîlik*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları.

GÜNEŞ, Deniz (2013). *Tokat Yöresi Alevi-Bektaşî İnancında Zâkirlik Geleneği*. Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul.

KAPLAN, Doğan (2010). *Yazılı Kaynaklarına Göre Alevilik*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

KORKMAZ, Esat (2008). *Kırklar Cemi*. İstanbul: Anahtar Kitap Yayınları.

KORKMAZ, İskender (2018). “Bir Çepni Zâkiri: Nâdir Kesin ve Zâkirliği”. *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*. S. 17, 119-134.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad (2004). *Edebiyat Araştırmaları 1*. Ankara: Akçağ Yayınları.

ÖNGÖREN, Reşat (2013). *Zikir*. TDVİA. C. 44, ss. 409-412. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

ÖZDEMİR, U. Ulaş (2015). *İstanbul Cemevlerinde Yürütülen Zakirlik Hizmetinin, Ritüel, Müzik İcrası ve Alevi Kimliği Bağlamında İncelenmesi*. Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.

SAFA, Ceyhun (2021) Kişisel Görüşme.

SATIR, Ö. C. (2016). “Çorum ve Çevresinde Yaşatılan Zâkirlik Geleneği”. *Rast Müzikoloji Dergisi*. S. 3, 1338-1356.

ŞAHİN, Mehmet (2021) Kişisel Görüşme.

ÜÇER, Cenksu (2005). *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevilik* (1. bs.). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

YILDIRIM, Alican (2021) Kişisel Görüşme.